

САЛЬНІКОВ**В'ячеслав,****SAL'NIKOV****V'yacheslav,**

кандидат
історичних наук,
доцент, Воронізька
філія Російської
академії народного
господарства і
державної служби
при Президентові РФ,
м. Воронеж.

Анотація: у статті йдеться про необхідність і можливість розгляду міжнародних відносин, світової і регіональної політики через призму архетипики. Автор висвітлює особливості застосування архетипічного підходу до міжнародних і регіональних досліджень, його взаємозв'язок з антропологічним, соціокультурним і цивілізаційним підходами й основні відмінності, відзначає необхідність підвищення його наукової об'єктивності й удосконалення його інструментарію.

Ключові слова: антропологічний підхід, архетипи, габітус, геополітика, культурна географія, ідентичності, культурно-цивілізаційний код, менталітет, світова політика, парадигма, соціальні конструкції.

УДК 327

В'ячеслав САЛЬНІКОВ

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ, СВІТОВА І РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В АРХЕТИПНІЙ ПАРАДИГМІ

Постановка проблеми. Останнім часом у нас і за кордоном активізуються дослідження, де акцентується увага на антропологічних і соціокультурних чинниках міжнародних відносин, світової і регіональної політики. Це обумовлено тим, що внаслідок краху біполярного світу і під впливом процесів глобалізації «кінця історії», про який писали неоліберали [13], не сталося. Світ вступив у стан біфуркації, і щоб хоч якось передбачити тренди його розвитку і по змозі здійснювати управління ними, вчені звертаються до дослідження чинників, що впливають на механізм ухвалення рішень, на успіх втілення їх у життя, на успіх тих або інших міжнародних союзів. Через те, що учасниками міжнародних відносин, світової і регіональної політики є не тільки держави, міжнародні й неурядові організації, але і, перш за все, люди, що володіють національною, конфесійною, політичною та іншою ідентичністю, ухвалюють рішення не лише відповідно до установок тієї або іншої наукової школи чи референтної групи, але і спираючись на менталітет або габітус ідентичності, до якої належать, то відповідно зростає цікавість до наукових досліджень із застосуванням антропологічного, соціокультурного і цивілізаційного підходів, що дозволяють краще зрозуміти дії людей і відповісти не лише на питання «чому?», але і «навіщо?».

Проте поведінка людей (причому не лише мас, але і еліт) не завжди пояснюється раціонально, тому існує потреба у використанні підходів, що спеціально вживаються для дослідження ірраціональних механізмів поведінки людей. У підґрунті таких підходів, одним з яких є архетипічний підхід, лежить методологія психоаналізу, що досліджує вплив на людську свідомість структур індивідуального і колективного несвідомого, що дозволяє якщо не зрозуміти, то хоча б спробувати пояснити, чому «хочеться як краще, а виходить як завжди».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Що стосується останніх публікацій російських учених з цієї проблематики, то тут варто особливо відзначити Е.Я. Баталова та його «Антропологію міжнародних відносин», де автор говорить про необхідність доповнити державоцентричний і соціоцентричний підходи до міжнародних відносин і світової політики підходом антропологічним, що розглядає міжнародні відносини і світовий політичний процес з позицій людини і на користь людини [2]. Не можна оминати увагою П.А. Циганкова, що непогано проілюстрував «картини світу» представників «канонічних» і «неоканонічних» парадигм [15, с. 105–166], С.В. Чугрова, що дав поняття «зовнішньополітичний менталітет» і запропонував методологію його вивчення [16], І.А. Василенко, що ефективно застосовує цивілізаційну парадигму в аналізі сучасної геополітики [4]. Не можна також не згадати і позитивний досвід застосування цивілізаційного підходу під час аналізу чинників, що впливають на вибір зовнішньополітичної стратегії [6], під час обґрунтування стратегії міжнародної інтеграції [7], під

час побудови моделі «діалогу цивілізацій» як альтернативи їх зіткнення [12], під час оцінювання конфліктологічного потенціалу «прав людини» [1]. Уміле поєднання антропологічного, соціокультурного і цивілізаційного підходів спостерігається в роботах, присвячених аналізу впливу стратегії «м'якої сили», інформаційних технологій, соціальних мереж і публічної дипломатії на світову політику [3], деяких аспектів діяльності недержавних акторів міжнародних відносин [11] та ін.

Що стосується учасників теоретико-методологічного семінару «Архетипи і державне управління», то в своїх публікаціях вони досить успішно розглядають теоретичні, методологічні і науково-практичні аспекти теорії й історії державного управління, місцевого самоврядування, формування і функціонування механізмів державного управління, служби в органах державної влади і місцевого самоврядування з позицій архетипічного підходу [10]. На жаль, серед публікацій учасників цього семінару відносно мало робіт, присвячених міжнародній тематиці, але автор вважає, що це тимчасовий недолік.

Визначення невирішених завдань цієї проблеми. Що стосується невирішених завдань цієї проблеми, то найголовнішою з них є істотна відмінність в її баченні російськими й українськими вченими, викликана соціокультурним розколом пострадянського простору та експансією західної цивілізації, зокрема грантової, до України. Також залишається гострою проблема наукової верифікації досліджень, що використовують архетипічний підхід, як і подолання дослідницького суб'єктивізму в архетипіці. Не перешкодила б і гармонізація науково-методологічного апарату, що використовується представниками антропологічної, соціокультурної, цивілізаційної і архетипічної парадигм.

Звідси *метою цієї статті* є спроба такої гармонізації – спершу хоча б стосовно питань міжнародних відносин, міжнародної і регіональної політики.

Вклад основного матеріалу. Як сказав відомий антрополог К. Леві-Строс, «XXI століття буде століттям гуманітарних наук – або його не буде зовсім». І, дійсно, під впливом техногенної цивілізації з її дигіталізацією, віртуалізацією, технологізацією всього і вся і засиллям суспільства споживання життя людства дедалі більше деонтологізується, втрачає трансцендентні сенси. Навіть з'явився такий термін – «людське постсуспільство» [9]. Тому низка вчених, у тому числі і в галузі міжнародних відносин, говорить про необхідність «антропологічного повороту», що дозволяє побачити людину не як безліч індексних показників, але, перш за все, як суб'єкта Історії, що діє, і як «міру всіх речей».

Стосовно міжнародних відносин це означає доповнення державоцентричного й соціоцентричного підходів до їх інтерпретації і побудови підходом антропологічним, що розглядає ці стосунки відповідно до принципу *ad hominem* – тобто з позицій людини і на користь людини. Що тут мається на увазі?

По-перше, мається на увазі зв'язок природи людини з природою міжнародних відносин. Тут до цих пір «ламають списи» прибічники егоїстичної природи людини, що обумовлює анархізм міжнародних відносин (реалісти), і ті, хто вірить, що можна створити «справедливий світоустрій» або еволюційним шляхом – через досягнення «вічного миру» за допомогою міжнародних правових і політичних інститутів (ліберально-ідеалістична парадигма), або революційним шляхом прийти до торжества соціалізму і подолати поляризуючу логіку глобалізації (марксистична і неомарксистична). Тому комплексний розгляд цього взаємозв'язку в усіх його суперечностях має увійти до завдань теорії і філософії міжнародних відносин.

По-друге, свою роль відіграють особисті особливості, тих, хто ухвалює рішення в галузі міжнародних відносин, їх проектує і будує. Тут йдеться про різні еліти: політичні, адміністративні, інтелектуальні, бізнес-еліти тощо, які є тією чи іншою мірою безпосередніми учасниками міжнародних відносин. Тут недостатньо описати біографії їх представників і показати їх внесок у розвиток системи міжнародних відносин, світову і регіональну політику – важливо зрозуміти причини перетворен-

ня цих людей на історичних осіб і встановити ступінь зв'язку їх особистих особливостей з тими соціальними конструктами, які вони намагалися або намагаються реалізувати.

По-третє, важливими є людські якості мас людей, що не є безпосередніми учасниками міжнародних відносин, але були включені до складу їх макросуб'єктів (народів, держав, регіональних і локальних спільнот). Ці якості фіксують їх уявлення про себе, своє місце в світі та власну «історичну місію», схильність або несхильність до швидких змін, уміння уживатися з іншими спільнотами, готовність або неготовність до жертв або компромісів, ступінь войовничості та ін. [2]. Особливості розвитку цих якостей допомагають або заважають формуванню міжнародної суб'єктності співтовариства, сприяють або ж, навпаки, перешкоджають вибору того або іншого зовнішньополітичного курсу.

Варто звернути увагу і на зміну соціального контексту існування людини під впливом міжнародних відносин, світової і регіональної політики. Тут існує величезне поле роботи для етнічних і соціальних психологів, що досліджують національні характери, для соціологів і політологів, що вивчають процеси соціальної трансформації, що особливо посилюються в епоху глобалізації, для соціологів міжнародних відносин і не тільки для них.

Звідси виникає потреба в дослідженні «людини міжнародної» як самостійного соціального типу і вирошуванні самостійної гілки гуманітарного знання – антропології міжнародних відносин і світової політики, яка як наукова дисципліна досліджувала б детермінуючий вплив людини на міжнародні відносини, світову і регіональну політику, а також вплив світових стосунків, міжнародної і регіональної політики на людину. У теоретико-методологічному і практичному плані така дисципліна має орієнтувати на гуманізацію самих цих стосунків і сфер людського буття, що ними визначаються [2].

Але що таке людина? Адже вона розмовляє і мислить у просторі конкретної мови, має сформовану соціумом «картину світу», її характер формується під впливом не тільки генетики, але і соціального оточення. Тому антропологічний підхід необхідно доповнити соціокультурним і цивілізаційним підходами, що дозволило б вписати тих або інших індивідів у спільноти більш високого рівня організації – локальні, етнічні, національні, регіональні, цивілізаційні і глобальні, вливаючись в які, окремі індивіди стають їх частиною, залучаючись через їх інститути у тому числі і до системи міжнародних відносин.

Що стосується соціокультурного підходу, основи якого заклали М. Вебер, П.А. Сорокин і Н. Еліас, то:

1. він розглядає суспільство як єдність культури і соціальності, де людина є одиницею суспільства, творцем і водночас продуктом культури, що формує патерни соціальної поведінки людей і створює те «гравітаційне поле», яке допомагає суспільству об'єднувати людей, а людям – жити в суспільстві, розвиваючи його і себе;

2. він інтегрує такі виміри людського буття, як тип співвідношення особи і суспільства, характер культури і тип соціальності, що є «типами антропосоцієтальної відповідності» [8, с. 28–30];

3. цей комплексний взаємозв'язок дозволяє розглядати соціальні, економічні, політичні та інші процеси в соціокультурній єдності, яка є підґрунтям для методології дослідження як різних соціокультурних констант (патерн, менталітет, національний характер, цивілізаційний тип тощо), так і для дослідження процесів соціокультурної динаміки, тісно пов'язаних з трансформаційними процесами;

4. застосування цього підходу до дослідження міжнародних відносин, світової і регіональної політики дозволило б проаналізувати зв'язок міжнародної системи, що підкоряється динаміці, та її соціокультурного середовища, що охоплює «типи антропосоцієтальної відповідності», «зовнішньополітичний менталітет» тощо.

Особливістю цивілізаційного підходу, основи якого були закладені в працях Н.Я. Данілевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, Ф. Броделя і С. Хантінгтона, є те, що його прибічники роблять акцент на взаємозв'язку економіки, політики, права, культури і соціальних стосунків, через що розвиток цих сфер суспільного життя не може розглядатися окремо, але лише в комплексі. Цей підхід активно застосовується і під час дослідження міжнародних відносин, світової і регіональної політики, де існують різні трактування поняття «цивілізація» [10, с. 294–295].

Стосовно сучасної системи міжнародних відносин, світової і регіональної політики з позицій цього підходу ми можемо говорити і про те, що вона трансформується разом із становленням постіндустріальної цивілізації, і про те, що закінчилося протистояння капіталістичної і соціалістичної «Світ-систем» за збереження протистояння Півночі і Півдня, і про зіткнення локальних цивілізацій, і про необхідність протиставити антигуманному Новому Світовому Устрою, що формується й закріплює панування «золотого мільярда», більш справедливий світоустрій. Проте, незважаючи на концептуальну суперечливість і відсутність єдності в розумінні сутності сучасної цивілізації, обумовлені не тільки науковою, але і світоглядною позицією учених, застосування цього підходу значною мірою збагачує теорію міжнародних відносин, комплексно розглядаючи економіку, політику, право, культуру і соціальні стосунки і привносячи в неї ціннісний вимір.

Але, говорячи про високу місію людини як учасника міжнародних відносин, процесів світової і регіональної політики, ми не повинні забувати і про ірраціональну складову людської особистості, відкрити психоаналітиками (З. Фрейд, К.-Г. Юнг, Е. Фромм та ін.) і що має як деструктивне, так і конструктивне начало. Використання психоаналізу успішно здійснюється не тільки в психології, але і в інших соціально-гуманітарних дисциплінах. Стосовно нашої проблематики варто звернути особливу увагу на архетипіку – науковий напрям, що ставить наголос на дослідженні архетипів, – первісних уявлень про світ, зафіксованих у міфах, віруваннях, творах літератури і мистецтва, що є своєрідними матрицями мислення, сприйняттями світу і поведінки людей, які є носіями культури, що базується на цих архетипах. Архетипічну парадигму досить успішно використовують у своїх дослідженнях українські вчені (Е. Афонін, О. Донченко, О. Амосов та ін.), що заснували наукову школу, яка здобула визнання не лише на пострадянському просторі, але і в далекому зарубіжжі.

Що стосується застосування архетипіки в дослідженнях міжнародних відносин, світової і регіональної політики, то поле застосування цього напрямку може бути величезним.

По-перше, воно може використовуватися для опису «картини світу» представників тієї або іншої парадигми, наукової школи, того або іншого ученого. Стосовно реалістів – це архетипи дому (суверенної держави), страху («хочеш миру – готуйся до війни»), хаосу (анархічна природа міжнародних відносин), війна і жерця (забезпечення безпеки через стратегію і дипломатію). Для представників ліберально-ідеалістичного напрямку характерним є використання архетипів деміурга (створення ідеального міжнародного ладу), єднання (підвищення ролі міжнародних структур), пророка (просування ліберальних цінностей), простору (підтримка глобалізації). Представникам марксистської (неомарксистської) парадигми властиві архетипи боротьби (протистояння класів, в ролі яких можуть виступати держави і регіони), революції (її витоки беруть початок у революції вождів, що повалили панування жерців), простору (Центр – Напівпериферія – Периферія), справедливості (прагнення створити найсправедливіший світоустрій). Спільними архетипами, що використовуються представниками цих парадигм, є «свій – чужий», «ми – вони», «чистий – нечистий», «хаос – космос» і не тільки. Ця тема ще чекає своїх дослідників.

По-друге, архетипи об'єднують маси й еліти, виконують роль «культурного ядра» під час формування ідентичностей, забезпечують позитивне або негативне сприйняття тих або інших образів, тієї або іншої політики.

Що стосується ролі архетипів в об'єднанні еліт та мас, то це відбувається подібно до того, як об'єднуються автор, створюючи свій твір, й аудиторія, здатна це твір оцінити. Згідно з юнгіанцями, кількість поклонників цього автора залежить від того, наскільки його творчість допомагає активізувати психоенергетику архетипів колективного несвідомого, тісно пов'язаних з культурними архетипами. Те ж саме відбувається і в комунікаціях еліт і мас: наскільки еліти володіють мистецтвом активізації психоенергетики архетипів – настільки вони популярні в народі.

Розглядаючи архетипи як «культурне ядро» під час формування ідентичностей, ми маємо на увазі їх зв'язок із культурно-цивілізаційним кодом, що лежить в основі тієї або іншої ідентичності, – локальної, національної, регіональної або цивілізаційної, і з національним (локальним, регіональним тощо) характером. Це дракон як символ китайської цивілізації, Англія як острів-корабель із «Self-made man» як щогла [5, с. 158], США як «Ноїв ковчег мікронародів, перша складена цивілізація – з тих, що висадилися на чужу планету, сильних – хижих і попервах вільних індивідів, що порвали зі своїми Матерями-Прабатьківщинами..., і що почали тотально нове життя» [5, с. 188], Росія як образ «зачарованого мандрівника» [10, с. 294–297], для якого найважче – зробити усвідомлений вибір. Звідси і неприйняття того, що не відповідає уявленням людей, на чий вибір впливають ті або інші архетипи. Тому китайців лякає хаос (через що вони ладні терпіти авторитарні режими), англійців та американців – авторитаризм, росіян – відсутність високого сенсу життя тощо.

По-третє, архетипи впливають на формування географічних образів – те, чим займаються культурна географія і геополітика: образи регіонів та країн – і на їх сприйняття. Це або архетипи культурного простору («центр – периферія», «столиця – провінція»), або архетипи тіла («Москва – серце Росії»), архетипи функціональності («сакральне – профанне», «кузня – здравниця – житниця», «форпост» тощо). Для геополітики – це «Хартленд» і «Рімленд», «Суша» і «Море», між якими точиться вічна боротьба. Значне місце в архетипі культурної географії і геополітики належить образам «кордону», «варти», «фронтиру», що визначає межі «нашої землі», вказуючи місце подвигу.

По-четверте, дія архетипів слід урахувати під час здійснення різних проектів соціального конструювання: регіональних, націєбудування, цивілізаційних, глобалізаційних та ін. Тут необхідно експлуатувати ідею спільної історії, спільної долі, або навпаки, – бажання змінити долю. Запозичення іноземних взірців також має бути проаналізоване з погляду їх сприйняття архетипічною матрицею народу, що піддається соціальній інженерії. Так, під час будівництва української держави використовувалися образ Київської Русі – розвиненої європейської держави з вічовим ладом, образ волелюбної Запорізької Січі, спогади, що збереглися в народній пам'яті, про боротьбу населення Південно-західної Русі проти іноземного й іншокультурного гноблення.

Що стосується Росії, то для її державної ідеї характерними є державно-імперська, просторова і духовна домінанти, що зумовлює обмеженість можливостей установалення в ній демократії в західному розумінні. А якщо говорити про різні варіанти інтеграції пострадянського простору, то значно більше шансів реалізувати проєкт інтеграції навколо «стрижневої держави», якою є Росія [14, с. 238–280], ніж інтеграційні проєкти навколо «серединних держав» [10, с. 89–101]. Ні народ Росії, ні її нинішні еліти сприйняти інші інтеграційні проєкти не готові і навряд чи будуть готові найближчим часом.

І, по-п'яте, хотілося б надати архетипіці міжнародних і регіональних досліджень більшу наукову об'єктивність і конкретність, особливо в розумінні феноменології архетипу, взаємозв'язку архетипів з політичним, економічним, правовим і культурним життям суспільства, їх впливи на «реверсні процеси» – процеси, пов'язані з процесами повернення, «повороту назад», «відкоту», «варваризації» та іншими явищами такого стибу, що сприяють торжеству принципу «хотілося як краще, – вийш-

ло як завжди». Цей «реверсний аспект» є, на погляд автора, найціннішим, що є в архетипіці соціальних процесів, і це вигідно відрізняє архетипіку від цивілізаційного, соціокультурного і антропологічного підходів.

Основні висновки та перспективи подальших наукових пошуків.

1. Через ускладнення трендів світового розвитку після розпаду біполярного світу виникає потреба в дослідженнях механізмів і структур, що впливають на процес ухвалення рішень і вибір преференцій не лише елітами, але і масами. Тому в сучасних міжнародних і регіональних дослідженнях дедалі частіше застосовують цивілізаційний, соціокультурний та антропологічний підходи, що мають у своєму розпорядженні необхідну для цього методологію.

2. Поведінка людей (причому не лише мас, але і еліт) не завжди пояснюється раціонально, тому існує потреба у використанні підходів, які спеціально застосовуються для дослідження ірраціональних механізмів поведінки людей. В основі таких підходів, одним з яких є архетипічний підхід, лежить методологія психоаналізу, що досліджує вплив на людську свідомість структур індивідуального і колективного несвідомого, що дозволяє якщо не зрозуміти, то хоча б спробувати пояснити, чому «хочеться як краще, а виходить як завжди».

3. Що стосується використання концептів архетипіки в дослідженнях міжнародних відносин, світової і регіональної політики, то поле застосування цього напряму може бути величезним: а) для опису «картини світу» представників тієї чи іншої парадигми, наукової школи, того або іншого ученого; б) як механізм об'єднання маси й еліти, що виконує роль «культурного ядра» під час формування ідентичностей, забезпечує позитивне або негативне сприйняття тих або інших образів, тієї або іншої політики; в) для формування культурно-географічних і геополітичних образів; г) під час здійснення різних проектів соціального конструювання (регіональних, націєбудування, цивілізаційних, глобалізаційних) – наскільки вони допомагають, або заважають їх реалізації.

4. Для підвищення авторитету архетипіки міжнародних і регіональних досліджень необхідно, на погляд автора, надати їй більшу наукову об'єктивність і конкретність, особливо в розумінні феноменології архетипу, взаємозв'язків архетипів з політичним, економічним, правовим і культурним життям суспільства та їх впливу на «реверсні процеси», що сприяють торжеству принципу «хотілося як краще, – вийшло як завжди». Цей «реверсний аспект», на думку автора, є найціннішим в архетипіці соціальних процесів, що вигідно відрізняє архетипіку від цивілізаційного, соціокультурного та антропологічного підходів.

Список літератури:

1. Атоян В.В. Конфликтогенный потенциал универсальных ценностей / В.В. Атоян // Вестник Моск. ун-та. – 2012. – № 3. – С. 59–62. – (Серия 12. : Полит. науки).
2. Баталов Э. Антропология международных отношений [Электронный ресурс] / Э. Баталов // Международные процессы. – 2005. – № 2 (8). – Т. 3. – Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/seven/001.htm>. – Дата доступа: 10.03.2013.
3. Бережная М. Информационная составляющая публичной дипломатии / М. Бережная // Дипломатическая служба. – 2012. – № 6. – С. 36–43.
4. Василенко И.А. Геополитика современного мира : учебное пособие / И.А. Василенко. – М. : Юрайт, 2010. – 395 с.
5. Гачев Г.Д. Национальные образы мира : курс лекций / Г.Д. Гачев. – М. : Академия, 1998. – 432 с.
6. Громько А. Цивилизационные ориентиры во взаимоотношениях России, Евросоюза, США / А. Громько // Свободная мысль-XXI. – 2007. – № 8. – С. 68–77.
7. Егоров В. Общая культурно-цивилизационная основа – фактор реинтеграции постсоветского общества / В. Егоров, О. Смирнова // Обозреватель = Observer. – 2012. – № 12. – С. 42–51.

8. Минюшев Ф.И. Социология культуры / Ф.И. Минюшев. – М. : Акад. проект, 2004. – 270 с.
9. Наше постчеловеческое будущее [Электронный ресурс] // НГ-наука. – 2006. – Режим доступа : http://www.ng.ru/science/2006-05-24/15_future.html. – Дата доступа. – 15.03.2013.
10. Публичное управление: теория и практика : сб. науч. тр. Асс. д-ров гос. упр.: спец. вып. – X. : Изд-во «ДокНаукаДержУпр», 2012. – 312 с.
11. Садыгова Э. Проблемы межцивилизационного взаимодействия и негосударственные акторы в современных международных отношениях / Э. Садыгова // Международная жизнь. – 2012. – № 4. – С. 109–122.
12. Следзевский И.В. Диалог цивилизаций как смысловое поле мировой политики / И.В. Следзевский // Общественные науки и современность. – 2011. – № 2. – С. 141–156.
13. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ ; Ермак, 2005. – 588 с.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2005. – 603 с.
15. Цыганков П.А. Теория международных отношений: учебник / П.А. Цыганков. – М. : Гардарики, 2007. – 557 с.
16. Чугров С.В. Понятие внешнеполитического менталитета и методология его изучения / С.В. Чугров // Полис. – 2007. – № 4. – С. 46–65.